

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN LİŊQVO-PSIXOLOJİ VƏHDƏT NƏZƏRİYYƏSİ ÇƏRCİVƏSİNDƏ TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ

Dünyada mövcud olan minlərlə dil vardır. Bu dillərin hər birində ətraf aləmdə bizi əhatə edən obyektler, əşyalar sözlərlə ifadə olunmuşdur. Hər yerdə eyni formal olaraq eyni olan bu cisimlər onlara müxtəlif cəhətlərdən yanaşıldığı, fərqli xüsusiyyətlərinin ön plana çəkildiyi üçün müxtəlif dillərdə müxtəlif cür adlandırılmışdır. Yəni dünya üzərində danışılan müxtəlif dillərdə eyni əşya yaxud hadisə eyni cür deyil, müxtəlif cür adlandırılır.

İnsan lap körpəlikdən başlayaraq öz dilini mənimsəyir, dərk edir. Elə bu yaş dövründən etibarən dünyanı, ətrafdakı əşyaları, hadisələri məhz dil sayəsində qavramağa başlayır. Bizdən kənarında mövcud olan xarici aləm nə qədər zəngin olsa belə, insan yalnız dildə qarşılığı olan, adlandırılmış əşya və hadisələri qavramaq qabiliyyətinə malikdir. İnsan gözü əvvəlcə qavranılan şeyin ən informativ hissələrini təsbit edir. Bundan sonra isə insan öz əvvəlki təcrübələrinə, gördüklərinə əsaslanaraq qavranılan şeyi bütövlükdə görür, ancaq hələ də bütün detalları ayrılıqda görə bilmir. “Deməli, qavrama prosesində şəxs obyektin bəzi mühüm əlamətlərinə istinad edərək onun mahiyyəti, təbiəti haqqında fərziyyə yürüdür, bundan sonra isə bu fərziyyənin varlığı, həqiqətə uyğun gəlib-gəlmədiyini yoxlayır” [1, s. 280]. Bütün bunlar hadisənin – əşyanın adlandırılmasının psixoloji mərhələsini təşkil edir. Həmin əşyaların adları isə ayrılıqda dilçiliyin elementi hesab edilə bilər. Belə nəticəyə gəlirik ki, hər hansı bir cismin adlandırılması həm psixologiya, həm də dilçilik cəhətdən tədqiq edilməlidir. Elə bu zaman psixolinqvistika adlanan elm sahəsindən danışmaq mütləqdir.

Psixolinqvistika – psixologiya və lingvistikanın (dilçiliyin) vəhdətindən yaranmış elm sahəsidir. Lingvistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənir. Psixolinqvistika isə nitqin yaranması prosesinə, nitqin qavranmasına və doğma dillə xarici dilin necə dərk olunmasına müraciət edir. Psixolinqvistika nitqi ilk öncə psixoloji fenomen kimi öyrənmənin dilçilik sahəsidir. Psixolinqvistikaya görə dil danışanın və dinləyənin, yazanın və oxuyanın daxili dünyası qədər mövcud bir faktordur. Psixolinqvistikanı qismən lingvistika və qismən də psixologiya kimi qiymətləndirmək düzgün deyil. Bu, dili, nitqi öyrəndiyinə görə lingvistikaya və dili müəyyən aspektdən – psixoloji fenomen kimi öyrəndiyinə görə psixologiyaya aid olan kompleks elmdir.

“...söz və ya forma yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Əgər gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunmamışdırsa, ya da adının verilməsi ilə eyni vaxtda dərk edilmirsə, onunla bağlı söz yarana bilməz, eləcə də, yaddaşda olmayan və ya yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz dildə qala bilməz” [3, s. 96] fikrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, sözlər yaranarkən əsaslandığı bir gerçəklik mütləq olmalıdır. Alimin irəli sürdüyü lingvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi bunu sübut edir. Bu xüsusiyyət sintaktik üsulla əmələ gələn sözlərə də aid edilməlidir. Lingvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi sintaktik üsulla yaranan mürəkkəb sözlərin tədrisi zamanı istifadə olunarsa, bu şagirdlərin qavranmasına köməklik göstərər.

“Dil struktur vahidi olaraq formaların üç əsas növü mövcuddur: leksik; leksik-qrammatik; qrammatik formalar.

Dil struktur vahidlərinin birinci növünə aid olan leksik formaların özünün də üç tipi mövcuddur:

1) ilkin variantda müəyyən leksik məna ifadə edən (kök) formalar;
2) yeni leksik məna yaratmaq məqsədilə konkret leksik şəkilçilərlə işlənən söz qəlibləri (kök/əsas+ konkret leksik şəkilçi);

3) müxtəlif leksik, qrammatik, leksik-qrammatik formaların birləşməsindən yaranan mürəkkəb formalar” [2, s. 148].

Sintaktik üsulla yaranmış sözlərdə, yəni mürəkkəb formalarda sözün yaranmasının hər hansı bir gerçəkliyə əsaslanmasını anlamaq digər sözlərə nisbətən daha asan baş verir. Məsələn, ayaqqabı, günəbaxan, istiot, dəvəquşu, ağacdələn və s. kimi sözlər. Sadaladığımız sözlər iki sərbəst komponentin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdir. Bu mürəkkəb sözləri əmələ gətirən komponentlər təsadüfən bir-birinə yanaşmış ola bilər. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, əşyaları adlandırarkən onların yerinə yetirdiyi funksiyalar, əsas xüsusiyyətlər nəzərə alınır, gerçəkliklə əlaqələndirilir. Bu əlaqələr məntiqli şəkildə şagirdə izah edilərək ondan obyekt adlandırması tələb oluna bilər.

Bir sıra mürəkkəb sözlərin yaranması zamanı baş verən lingvo-psixoloji prosesi anlamaq üçün düşünək ki, danışacağımız obyekt haqqında şagirdin heç bir təsəvvürü yoxdur və təqdim edilmiş məlumatlar əsasında həmin obyektin adlandırılması tələb olunur:

- orta əsrlərdə Cənubi Amerikadan Avropaya gətirilmiş ən gözəl bitkilərdən biridir.
- Sarı rəngin də təsiri ilə qədim zamanlardan gözəllik, ümid və sevinc rəmzi hesab olunub.
- Latınca adı “Helianthus Annuus” (əslində bu söz yunan mənşəlidir, Helianthus – günəş, Annuus-çiçək) “günəşin çiçəyi” mənasına gəlir. Bunu bitkinin çiçək açdığı zaman günəşə bənzəməsi ilə izah edirlər.
- Digər tərəfdən çiçəyin günəşin hərəkətini izləməsi diqqətçəkən detallardan biridir. Heliotropik bitki gün ərzində günəşi izləyərək onun hərəkət istiqamətində şərqdən qərbə doğru fırlanır.
- Qədim yunan əsətinə görə su pərisi Clytie günəş tanrısı Apollona aşiq olur və bir gün baxışlarını görüb segvisini anlayar deyə gözlərini çəkmədən günəş tanrısına baxmış. Ancaq Apollon başqa birinə aşiq idi və onun sevgisinə qarşılıq vermir. Clytie buna görə çox kədərələnir və xəstə düşür. Digər yunan tanrıları onun bu halına kədərələnir və Clytini gözəl sarı bir çiçəyə çevirməyi qərara alırlar. Clytie isə öz sevgisinə baxmağa davam edir, çiçəyi ilə daima günəşi izləyir. Beləliklə, bu kədərli hekayənin sonu gözəllər gözəli sarı bitkinin yaranması ilə bitir.

⁸² Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. ahmadova_2024@mail.ru

• Türkcə “ayçiçeği” olaraq adlandırılan bu bitki, “çiçəyi çox iri, tabaq şəklində və sarı rəngdə olan bitki” olaraq izah edilir. Həmçinin, “ay” və “aya” sözləri arasındakı oxşarlıq da nəzərdən keçirilir. “Bu iki bilgiyi birləşdirərək ayçiçeğinin fərqli bir baxış açısıyla “aya” (terazi kefesi/tabak/yuvarlak) + “çiçeği” tarzında yapılmış olma ihtimalini akla getirməkdir. Ancak bunu destekleyecek yazılı bir kaynak şimdilik elimizde bulunmamaktadır” [4, s. 9].

• Yunanca “helianthus” (heli – günəş, anthus – çiçək), ingiliscə “sunflower” (sun – günəş, flower – çiçək), fransızca “tournesol” (tournant – dönmə, soleil – günəş, yönigünəşə dönmə, baxan), almanca “sonnenblume” (sonne – günəş, blume – çiçək), rusca “подсолнух” (под – altında, солнце – günəş) mənalarını verir.

Beləliklə, şagird bu bitkiyə ad vermək üçün onu müxtəlif cəhətlərdən – zahiri görünüşü baxımından, funksional rolu baxımından, dünya dillərində verilən ad baxımından tədqiq etmiş olur. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bir çox dünya dillərində “günəş”lə əlaqələnməmiş mənə yalnız türkcədə “ay”la əlaqələnilir. Dairəvi formada olmaq baxımından ay və gün oxşardır. Eyni zamanda hər ikisi də insanlar üçün işıq qaynağıdır. Elə bu məqamda bitkinin adlandırılması zamanı dildə ay və günün fərqləndirilməməsi psixoloji cəhətdən mümkün olan bir haldır.

Şagirdin tədqiqat və dəyərləndirmələrindən sonra dilimizdə bu bitkini adlandırmaq üçün qarşısında bir neçə yol durur: hər hansı bir dildəki sözü olduğu kimi öz dilimizə daxil edə bilər, yaxud ümumiləşdirmələr aparıb, əşyanın gerçək aləmdəki xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yeni bir söz yarada bilər. Göstərilən iki yoldan hansı birini seçməyimizdən asılı olmayaraq, dilə daxil edəcəyimiz söz mürəkkəb söz olacaq. Biz ikinci yolu seçsək, sintaktik üsulla əmələ gəlmiş bir söz yaradaraq bitkini “günçiçəyi”, “günəşçiçəyi”, “günədənən”, “günəbaxan” və s. adlandıra bilərik.

Nəzərdən keçirəcəyimiz digər söz “istiot” sözüdür. Bu söz mənəbələrdə “ısı ot” kimi yazılıb. İsti və ot sözlərindən əmələ gəlib, “yandıran ot (bitki)” deməkdir. Başqa bir yozuma əsasən deyə bilərik ki, sözün ikinci komponenti “ot” yox, “od” olub (qabaq od yerinə, ot da işlədilib), sinonimlər birləşməsidir, “yandıran” deməkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda dilimizdə sinonim – yaxınmənalı sözlərin birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Bu da bizə düşünməyə əsas verir ki, ola bilsin, sözügedən mürəkkəb forma tarixən “isti-od” şəklində yazılınsın. Amma bu barədə heç bir mənbədə qeydə rast gəlinməmişdir.

Azərbaycan dilində mürəkkəb söz olan “istiot” digər dillərdə sadə sözdür. Məsələn, latınca “piper”, ingiliscə “pepper”, almanca “pfeffer”, rusca “перец” adlandırılan bu bitkinin sözdə qarşılığı dilimizə daxil olan zaman, şübhəsiz ki, digər dillərdə müşahidə olunan fonetik oxşarlıq nəzərə alınmamış, bitkinin önə çıxan xüsusiyyətləri əsasında adlandırılması daha məqsədəuyğun hesab olunmuşdur. Yuxarıda qarşılığı dörd dildə verilən sözün ilk üç dildə fonetik quruluşca bir-birinə olan bənzərliyi göz önündədir. Sözün latın dilindən digər dillərə keçməsi müşahidə olunur. Eyni sözün türkcədə qarşılığı isə “karabiber” formasında verilir, bu söz isə digərlərindən fərqli olaraq mürəkkəb sözdür. Lakin burada da diqqət yetirməli olduğumuz bir məqam var: “karabiber” – “piper” fonetik oxşarlığı. Türkcədə öz rənginə görə “qara” sifətini qəbul edib mürəkkəb söz kimi formalaşsa da, piper – biber sözlərinə “p – b” keçidi aydın hiss edilir.

Qarşılaşdırmaq istədiyimiz daha bir məqam isə rus və türkmən dillərindəki “istiot” sözüdür. Rusca “перец” (pereç), türkməncə “burç” adlanır. Burada diqqət çəkən iki məqamla qarşılaşırıq:

a) “p – b” keçidi

b) “r” və “ç” samitlərinin təkrarlanması.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, haqqında danışılan bitki dilimizdə adlandırılarkən digər dillərdə müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlər nəzərə alınmadan, əsas xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə söz formalasdırılmışdır.

Tədqiq etmək istədiyimiz bir digər söz “ağacdələn” sözüdür. Mürəkkəb söz olub, “ağac” və “dəlmək” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Bu sözün yaranmasını yalnız formal olaraq izah etməkdənsə, deyə bilərik ki, ağacdələn bir quşdur və bu quş ağac koğuşlarını dimdikləyir (dəlir) və oradakı cücülərlə qidalanır. Bəzi türk dillərində və bizim bəzi dialektlərimizdə “ağacqaxan” formasında işlədilir. Sintaktik üsulla yaranmış olan bu söz obyektin yerinə yetirdiyi funksiya əsasında formalasmışdır. Yəni quşun ağacda oturub dimdiyi ilə onu dəlməyi adlandırma üçün kifayət qədər yetərli hesab olunmuşdur. Türkcədə və bizim bəzi dialektlərimizdə işlənən “ağacqaxan” – “ağacqaxan” forması da “ağac” və “qaxmaq (kakmaq)” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Lüğətlərimizdə “qaxmaq” sözünün izahı kimi “var gücü ilə bir şeyi bir yerə vurmaq, çırpmaq” verilmişdir. Bu da quşun dimdiyini var gücü ilə ağaca çırpması ilə əlaqədardır.

Dilimizdə mürəkkəb formaya malik olan bu söz latınca “picum” və rusca “дятел” şəklindədir. İngilis dilində isə eynilə dilimizdə olduğu kimi mürəkkəb sözdür: “woodpecker” (“wood” – ağac, oduncaq; “peck” – deşmək, dimdikləmək, “-er” – feildən isim düzəldən şəkilçidir), yəni “ağac dimdikləyən”. Gördüyümüz kimi, ingilis dilində də bu söz yerinə yetirdiyi funksiya əsasında adlandırılmışdır. Belə müqayisəli şəkildə şagirdə çatdırılan məlumat daha yadda qalan olacaq.

Araşdırmaq istədiyimiz bir digər söz “dəvəquşu” sözüdür. Dəvəquşu quşlar arasındakı ən böyük canlıdır. Uzun boynu və ayaqları, iri gövdəsi ilə tanınır. Azərbaycan dilində “dəvə” və “quş” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Çox güman ki, sözün formalasması zamanı qanadlı heyvan olduğu üçün “quş”, öz ölçüsünün böyüklüyünə, yaxud boynunun və ayaqlarının uzunluğuna görə seçildiyini üçün “dəvə” sözlərindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan və türk dillərində eyni quruluşa və məzmununa malik olan söz, türkcədə “dəvəkuşu” şəklindədir. Elmi adı latınca “struthio” olub, rus dilində “страус”, ingilis dilində “ostrich” formasında işlənir. Bu üç dildə sözün bənzər formalarda işləndiyini müşahidə edirik. Hər üç dildə də söz kökündəki “s”, “t” və “r” səslərinin ardıcıl düzülüşünə əsasən demək olar ki, söz latın dilindən digər dillərə keçib və bəzi forma dəyişikliyini məruz qalsa da, öz mənşəyini qoruyub saxlayır.

Qeyd etdiyimiz kimi, mürəkkəb sözlər linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi çərçivəsində tədris edilərsə, onların şagirdlər tərəfindən qavranılması və yadda qalması asanlaşacaq. Çünki şagird üçün hər hansı bir məlumatı avtomatik

şəkildə qəbul edib yadda saxlamaq çətinlik yaradırsa, onunla bağlı hər hansı əlavə məlumat təqdim olunduğu halda həmin obyektin xüsusiyyətini dərk etdiyi üçün yaddasaxlama daha rahat baş tutacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. Dilçilik problemləri. Bakı: Elm, 2019, 404 s.
2. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 s.
3. Əsgərov M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 192 s.
4. Özçoban Y. Dünya dillerinde güneş çiçeği olarak adlandırılan bitki türkçede neden ayçiçeği? <https://dersipark.org.tr/tr/download/article-file/157242> , 12 s.

Açar sözlər: psixolinqvistika, mürəkkəb söz, günəbaxan, istiot, ağacdələ, dəvəquşu

Key words: psycholinguistics, compound word, sunflower, pepper, woodpecker, ostrich

Ключевое слово: психолингвистика, сложное слово, подсолнух, перец, дятел, страус

Research and teaching of complex words within the framework of the theory of linguistic-psychological unity theory Summary

A theory that will help to eliminate many difficulties that arise during the teaching of complex words - through the theory of linguistic-psychological unity, the etymology of words, their origin, how they are formed, etc. it is possible to facilitate the teaching process by informing the student about According to psycholinguistics, that is, a field of science born from the combination of linguistics and psychology, language is as much a factor as the inner world of the speaker and listener, writer and reader. That is, in order for something to exist as a concept in the human brain, one must first be aware of the object, and then name that object. Without information, the process of naming, perception and memorization cannot go properly. In this article, it has been discussed how the formation of some complex words can be conveyed to the students, and how the student can create a new word based on the information given to him. As a result of the research, we see that linguistics and psychology are inseparable. As long as man exists, as long as he wants to live, understand, learn, develop, language and psychology will continue to remain in unity.

Исследование и преподавание сложных слов в рамках теории лингвopsихологического единства Резюме

Теория, которая поможет устранить многие трудности, возникающие при обучении сложным словам, - через теорию языково-психологического единства, этимологию слов, их происхождение, способы образования и т.д. можно облегчить учебный процесс, информируя студента о Согласно психолингвистике, то есть области науки, рожденной от соединения лингвистики и психологии, язык является таким же фактором, как внутренний мир говорящего и слушающего, писателя и читателя. То есть для того, чтобы что-то существовало как понятие в человеческом мозгу, нужно сначала осознать этот объект, а затем назвать этот объект. Без информации процесс называния, восприятия и запоминания не может идти должным образом. В этой статье обсуждалось, как можно передать учащимся образование некоторых сложных слов и как учащийся может создать новое слово на основе данной ему информации. В результате исследования мы видим, что лингвистика и психология неразделимы. Пока существует человек, пока он хочет жить, понимать, учиться, развиваться, язык и психология будут продолжать оставаться в единстве.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva